

УКРАЇНЬКА МОВА

УДК 81.373.612

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.4-1/01>**Бабич Т. В.**

Центральноукраїнський національний технічний університет

ЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОСТІ У ПРОЦЕСІ ЗМІНИ СЕМАНТИКИ СЛОВА НА ПРИКЛАДАХ ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТІВ

Прийняті суспільством норми та уявлення функціонують у сфері людських емоцій, тому мова не може задовольнятися наданням інформації, позбавленої конотативних компонентів, різних оцінок, властивих суб'єкту мовлення. Вони їй надають мові емоційного-експресивної значущості. Особливості такого зображення дійсності містяться в експресивних, оціночних обертонах структурних компонентів лексичного значення слова.

У межах лінгвокогнітивної парадигми сучасна наука представляє текст як вербалізовану ментальну репрезентацію дійсності. Це необхідно розуміти так, що мовні знаки, у яких закодована інформація, можуть викликати певний спектр емоцій. Емотивність – це омовлені знання, які вміщують емоційні компоненти значення слова. Погляд новітньої лінгвістики на текст як на генеровану вербальними засобами дійсність дає змогу розглядати художнє слово як носій не лише смислового ядра, але й емоційно-оціночних значень, адже мова художнього тексту – це не лише матеріал для передавання думок, а й засіб для вираження емоцій. Емоції реконструюють вписану в художній текст програму його інтерпретації та через здатність ірраціонального мислення формують нові образні смисли.

Особливо важливого значення емоції набувають у художньому тексті. Їхня мета – виразити суто індивідуальний, особистісний світогляд, настрій. Естетичне чуття автора дозволяє йому знаходити слова, образи, асоціації, які створюють своєрідне емоційне тло художнього твору. Емоційний складник значення у семантиці слова демонструє зв'язок різних чинників у формуванні змісту слова, насамперед інтелектуальних, соціальних і психологічних. Під емоційним складником значення розуміють компоненти мовлення, використані для формування та реалізації емоцій автора та для впливу на читача.

Ключові слова: лексичне значення слова, художній текст, компонентний аналіз, емоційність, конотація.

Постановка проблеми. Все частіше лінгвісти звертають увагу на вивчення різних проблем лексичної семантики. Одне з центральних місць серед них посідає проблема смислового варіювання слів у мовленні загалом і в поетичному тексті зокрема, адже часто варіанти значень слів значно багатші, ніж представлені у словниках. Слово актуалізує не лише узуальні смисли, представлені словником, а й суб'єктивні моменти значення, які показують авторську концептуальну картину світу. На лексико-семантичному рівні у творенні експресивно-емоційних моментів смислу важливого значення набуває емоційне тло, яке сприяє формуванню нового образного смислу лексичних одиниць у поетичному тексті. Семантика таких одиниць доступна усім носіям мови, оскільки ці

зміни спираються на загальноприйняті уявлення й асоціації.

Наслідок специфічної роботи людської свідомості та творчої обробки дійсності представлений у мовних знаках. Сприйняття предметів і явищ навколишнього світу крізь призму людської свідомості, формування системи понять людини про моральні й духовні категорії, ставлення до загальнолюдських цінностей зумовлює семантичні трансформації слів у художньому мовленні. Емоційні компоненти значення в семантико-когнітивному аспекті створюють певне емоційне тло, яке часто може виступати змістоутворювальним і змістоперетворювальним чинником. Формування в семантиці слова емоційних відтінків значення пов'язане з актуалізацією тих знань людини,

які зберігаються у вигляді форм чуттєвого зображення. Отже, емоційне тло у художньому творі виникає на перетині двох систем: надмовної (або гносеологічної), яка репрезентує складну систему емоційних моделей автора, та власне мовної.

Крім того, певні емоційно-експресивні орієнтири людини зумовлюють реалізацію оцінної номінації. Виступаючи ціннісним зображенням культури, конотативність стає не лише процесом, а й результатом діяльності, який поєднує номінацію з певною суб'єктивною оцінкою, збільшуючи кількість значень певного поняття.

Постановка завдання. Метою статті є встановити роль емоційності для актуалізації потенційних компонентів смислової структури мовної одиниці, в результаті чого у слова з'являється нове значення або відтінок значення на прикладах поезій Л. В. Костенко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми десятиліттями з'явилося чимало праць, у яких питання емоційного навантаження слова в лексичній семантиці привертає увагу дослідників. При аналізі емоційних відтінків значення слова для їхнього називання в науковій літературі використовується різна термінологія: емоційно-експресивна значущість, емоційна маркованість, оціночні значення, емотивно-оціночні одиниці, ментальна репрезентація дійсності. В. А. Чабаненко, О. О. Семенець, М. І. Гураль, В. М. Манакін вважають, що експресивно-емоційні компоненти трансформують значення слова та створюють нову лексичну одиницю. Ці значення мають психологічні й гносеологічні особливості.

Виклад основного матеріалу. Проблема емоційності належить до розряду найменш розроблених як у галузі лексикології, так і в стилістиці. Пояснюється це тим, що цей багатогранний феномен є надзвичайно специфічним і важко піддається однозначному опису. Тому не існує єдиного погляду й на методи дослідження емоційних компонентів значення.

Цілком обґрунтовані погляди мовознавців, які розглядають сутність емоційних елементів як актуалізацію потенційних компонентів смислової структури мовної одиниці, в результаті чого у слова з'являється нове значення або відтінок значення. За словами О. О. Тараненка, «у свідомості мовного колективу відбувається зміщення в розумінні конкретної референтної співвіднесеності слова (тобто його основного значення) у бік тих конотацій, які асоціюються з цим референтом у структурі лексичного значення. Центральну позицію поступово займає емоційний обертон.

Звільняючись від меж свого основного значення, він стає автономним, перетворюючись на самостійну мовну одиницю» [Тараненко, 1989: 103].

Емоційність художнього твору впливає не тільки на почуття читача, а й на смислові можливості слова, особливості сполучуваності з іншими словами. Під час дослідження процесів зміни семантики слова під впливом емоційного тла ми використовуємо загальноприйнятий розподіл емоційних відтінків значення на позитивні та негативні. Емоційність поширюється практично на всі одиниці мови та виражається в оціночних словах, афіксальних утвореннях, словах із нейтральним значенням, які через вплив контексту набувають емоційного забарвлення у вигуках, частках, синтаксичній структурі.

На рівні індивідуального мовлення в емоційному смислового контексті знаходить вираження особа мовця, склад його думок. Особливістю структури лексичного значення слова є факт реалізації емоційної сторони, яка створює яскраве почуття та відкладається в підвалинах пам'яті читача, формуючи «психолінгвістичну основу емотивно-складної конотації» [Барабуля, 2004: 90].

Під терміном «конотація» ми розуміємо додаткові ознаки предметно-логічного ядра, які реалізують периферійні семи. Ці семантичні компоненти можуть впливати на зміну предметно-логічного ядра слова, яке вказує на співвіднесеність із певним поняттям. Для позначення предметно-логічного ядра існують і інші назви: об'єктивне значення, концептуальне ядро, понятійний компонент, дескриптивний компонент, присудок перемінного підмета, постійне значення-основа.

Приклади вираження емоційно-оціночних переносних значень широко представлені в розглянутому нами матеріалі. Так, для поетичного мовлення Л. В. Костенко характерне іронічне ставлення до життя, при цьому іронія підноситься до абсолюту (*і боліла в мені іронія* [Костенко, 1989: 193]), стає «мірилом» життєвих цінностей. Розглянемо приклад:

*Тож, взявши харчу торбу запасную,
до сліз жони завбачливо оглух.*

«Я їду, отже я існую», –

так пояснив їй, що життя – це рух [Костенко, 1989: 421].

Особливе емоційне тло тексту створюється семантикою слів *торба* (торба – вид дорожнього мішка [СУМ, X: 200]) та *оглух* (оглухнути – втратити здатність чути [СУМ, V: 614]), які стрімко втручаються у піднесений Декартовий вираз «*Я мислю, отже я існую*», надаючи йому іншого

значення, представляють свій варіант. Зіткнення «високостильових» і «низькостильових» одиниць надає поетичному уривку іронічного тону та, за словами В. А. Чабаненка, «структурно цементує вислів, розширює його емоційну палітру» [Чабаненко, 2002: 18]. Зв'язок із алюзивним джерелом спостерігаємо у таких рядках:

*Не той Пилип, що з конопель,
а той Філіп, що з Македонії.*

Персидський цар, скоривши Вавилон,

Пішов на них – це був могутній Дарій [Костенко, 1989: 429].

Ці рядки нагадують традиційну реалізацію стійкого словосполучення *вискочити як Пилип із конопель* (недоречно виступити з чимось [ФСУМ: 104]). Авторка протиставляє герою-невдачі свого, який не має жодного сумніву в благополучному результаті своєї справи.

У певних контекстуальних умовах нейтральні слова набувають емоційного значення. Особливо помітним таке варіювання смислу є в умовах поетичного дискурсу, адже в силу естетичної спрямованості поетичного мовлення в ньому гостріше відчутні всі смислові особливості. Розглянемо такі рядки:

*Ніхто не знав. Цього їй не треба знати,
як десь ламає пальці віртуоз* [Костенко, 1989: 58].

Значення слова «пальці» (пальці – рухомі кінцеві частини кисті руки [СУМ, V: 251]) пересмислюється і набуває нового значення «творчий пошук» у результаті того, що слово стає частиною стійкого словосполучення (пор. *ламати голову* – 1. Напружено думати, намагаючись зрозуміти щось, розібратися в чомусь. 2. Напружено працювати над розв'язанням якогось складного питання [ФСУМ: 412]).

У ще одному прикладі:

І кожен зможе наламати пальці [Костенко, 1989: 248]

нейтральне слово *пальці* нагадує традиційну реалізацію відомого фразеологізму *наламати дров* (наламати дров – наробити чогось безглузлого, нерозумного, необдуманого; допустити багато помилок [ФСУМ: 528]) і «заряджається» негативною емоційною енергією, первісно закладеною в цьому виразі, набуває смислу «безрезультатно працювати». Семантична характеристика слова «пальці» таким чином розкривається лише у складі відомих фразеологізмів, надаючи тексту начебто двозначної проєкції у трактуванні поетичного твору та реалізуючи естетичний задум авторки.

Будь-яке слово у певних комунікативних умовах та в індивідуальному вживанні може

стати носієм контекстуальної емоційної оцінки. У результаті взаємодії слова з іншими мовними одиницями відбувається їх взаємне забарвлення, як це спостерігаємо у прикладі:

І цілиться, бо холодно і нудно

Йому стоять, арийцю, на посту.

А навкруги безсмертно і безлюдно.

бо всі обходять німця за версту [Костенко, 1989: 72].

У наведеному контексті мовні одиниці *холодно* (від прикметника *холодний* – пов'язаний із відчуттям холоду [СУМ, XI: 117]), *нудно* (від прикметника *нудний* – який викликає відчуття одноманітності, нудьги, непривабливого вигляду [СУМ, V: 451]), *безсмертно* (від прикметника *безсмертний* – який живе вічно, ніколи не вмирає [СУМ, I: 146]), *безлюдно* (про відсутність людей [СУМ, I: 134]) виступають в одному синонімічному ряду. На асоціативному рівні нудьга стає жакливішою на фоні холоду, відсутності живих істот та вічності цього стану. Подібне взаємопроникнення відбувається й у таких рядках:

Тягнуться хмари – скривлені крила –

по травах,

по обр'ю,

по душі [Костенко, 1989: 119].

Поза наведеним контекстом мовні одиниці *трави* (трава – рослина з однорідними зеленими м'якими пагінцями [СУМ, X: 412]), *обр'ю* – (обр'ю – лінія позірною зіткнення неба із землею [СУМ, V: 568]), *душа* – (душа – сукупність певних рис, якостей, властивих певній особі [СУМ, II: 446]) не можуть сприйматися як синоніми через їхнє різне смислове наповнення. У цих контекстних умовах вони виступають у ролі подібних за значенням, до певної міри взаємозамінних та таких, що позначають предмети одного типу.

В аспекті формування та вивчення емоційності заслуговує пильної уваги взаємодія в умовах поетичного контексту абсолютно різних на перший погляд слів. Подібну взаємодію спостерігаємо в таких рядках:

Моє нечуване терпіння іще ніхто не переміг,

бо за терпінням є Трипілля

а за Черніговом – Черніг.

Черніг страшний, він дуже чорний [Костенко, 1989: 45].

Емоційне тло цих рядків організовують пароніми *терпіння*, *Трипілля* та *Чернігів*, *Черніг*, *чорний*. Образність, яку покладено в основу сполучуваності наведених одиниць, нав'язана, можливо, спогадами дитинства, вона допомагає точніше розкрити первісні смисли сучасних назв.

Цікавим засобом створення емоційності є використання просторічної лексики, яка на фоні літературної мови, на думку В. Чабаненка, «робить цей вислів оригінальним, емоційно напруженим» [Чабаненко, 2002: 19]:

Злазьте з барикад герої до першої скрути

І припинить міщанські тари-бари [Костенко, 1989: 145].

Емоційний настрій тут створює мало асоціативне для поезії слово *тари-бари* (тари-бари – теревені [СУМ, X: 40]), яке в умовах поетичного дискурсу підсилює свою колоритність. Під впливом емоційного фону та контексту слово *тари-бари* набуває конотативних відтінків значення, підсилюючи іронічне, зневажливе ставлення автора до вдаваного героїзму, до міщанських поглядів на життя.

Звернемось до такого прикладу:

А я дивлюсь на ріки темних вулиць,

на голови веселих ліхтарів,

одягнені в малі кашкети з жести [Костенко, 1989: 136].

У слові *голова* (голова – частина людини або тварини, у якій міститься мозок [СУМ, II: 109]) у наведеному контексті нейтралізуються семантичні компоненти, а слово набуває нового образного значення: *голова* – *верхня частина ліхтарних стовпів*. Така заміна синтаксичної, лексичної та морфологічної валентності спричинена зміною розряду при транспозиції персоніфікації. У наведеному уривку слово *ліхтар* збільшує свій смисловий обсяг у результаті незвичної для загальнонародної мови сполучуваності зі словом *одягнений* і контекстуально набуває значення предмета, здатного чинити дію.

Умовами наступного перетворення є авторські асоціації:

Стугнить земля. Ідуть великі юрми.

Ти думав – люди, глянув – барани!

Гудуть стовпи гавайською гітарою

Двобій душі й рогатого рагу [Костенко, 1989: 176].

У цих рядках домінантним у створенні естетичної значущості є ненормативне з погляду загальноприйнятого використання в одному контексті слова *люди* із словосполученням *рогате рагу*. Така комбінація змінює семантику слова *рагу* (*рагу* – страва з дрібно нарізаного м'яса, тушкованого овочами [СУМ, VIII: 426]) й реалізує лише один семантичний компонент «страва». Семантичний зсув у наведеному словосполученні призводить до того, що воно набуває нового образного смислу (*рогате рагу* – *нерозумні, слабодухі люди*), складає певні поняття про склад думок і почуттів авторки.

Емоційне оцінювання опосередковує оціночні переживання та відчуття, які в когнітивному просторі є мірою освоєння суб'єктом об'єкта, і пов'язане з афективним аспектом психічної діяльності людини, що зумовлено не об'єктивними характеристиками позначуваного, а авторським осмисленням. Тому когнітивне тлумачення значення зводиться до того, що мовець вдається до нового осмислення мовних одиниць на основі вже наявних елементів. Таким чином емоційне ставлення суб'єкта до об'єктивної дійсності набуває гносеологічного смислу та стає причетним до мовотворчості, процесу розвитку мови.

Висновки і пропозиції. Як бачимо, емоційний фон у художньому творі є активним виразником особливостей творчого мислення автора. Він не лише створює емоційний ефект висловлювання, але й бере участь у формуванні суб'єктивних компонентів значення слова на рівні його смислової структури, активно перебудовуючи її, перерозподіляючи аспекти значущості. Емоційний фон – це не лише один із позамовних чинників, які спричиняють семантичне варіювання мовних одиниць в індивідуальному вживанні, але й вектор, який вказує на спрямованість естетичної значущості слова – явища, яке вимагає спеціального дослідження.

Список літератури:

1. Барабуля А. М. Психолінгвістичні основи емотивно-складної конотації / Лінгвокультурологічна інтерпретація тексту. Київ, 2004. С. 89–94.
2. Гураль М. И. Семантическая структура отперсональных прилагательных с суффиксом -н- в современном русском языке : дис. канд. филол. наук: 10.02.01. Черновцы, 1992. 184 с.
3. Костенко Л. В. Вибране. Київ, 1989. 560 с.
4. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. Київ : Знання, 2004. 326 с.
5. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. 338 с.
6. СУМ – Словник української мови: в 11-ти томах. Київ : Наукова думка, 1970-1980.
7. ФСУМ – Словник фразеологізмів української мови / за ред. В. О. Винника. Київ : Наукова думка, 2003. 1104 с.
8. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). Київ : Наукова думка, 1989. 256 с.
9. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови : монографія. Запоріжжя : ЗДУ, 2002. 351 с.

Babych T. V. THE IMPORTANCE OF EMOTIONALITY IN THE PROCESS OF CHANGING THE SEMANTICS OF A WORD ON THE EXAMPLES OF POETIC TEXTS

The norms and ideas accepted by society function in the sphere of human emotions, so language cannot be satisfied with providing information devoid of connotative components: different assessments inherent in the subject of speech. They give the language emotional and expressive significance. Features of such an image of reality are contained in the expressive, evaluative overtones of the structural components of the lexical meaning of the word.

Within the linguocognitive paradigm, modern science presents the text as a verbalized mental representation of reality. This should be understood so that language signs in which information is encoded can evoke a range of emotions. Emotionality is colloquial knowledge that contains the emotional components of the meaning of a word. The view of modern linguistics on the text as a reality generated by verbal means allows us to consider the artistic word as a carrier not only of the semantic core, but also emotional and evaluative meanings, because the language of the literary text is not only a material for conveying thoughts but also a means of expressing emotions. Emotions reconstruct the program of its interpretation inscribed in the artistic text and through the ability of irrational thinking form new figurative meanings.

Emotions are especially important in an artistic text. Their goal is to express a purely individual, personal worldview, mood. The aesthetic sense of the author allows him to find words, images, associations that create a kind of emotional background of the work of art. The emotional component of meaning in the semantics of the word quite convincingly demonstrates the relationship of various factors in the formation of the meaning of the word, especially – intellectual, social and psychological. The emotional component of meaning is understood as the components of speech that are used to form and realize the author's emotions and to influence the reader.

Key words: lexical meaning of a word, artistic text, component analysis, emotionality, connotation.